

VARGA BEÁTA

Hajdúk a kozákok ellen Bethlen Gábor első Habsburg-ellenes hadjárata idején

„...az magyar hadak semmi nemzettel örömsben nem vívnak, mint kozákkal...”¹

A magyar historiográfiában már többször is történt utalás arra, hogy indokolt történeti párhuzamot vonni a magyarországi hajdúk és az ukrainai kozákság között,² de néhány tanulmány³ kivéve máig sem készült komplett összehasonlító elemzés ebben a témában. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt, hogy éppen Báthory István volt az, aki elsőként ismerte fel erdélyi fejedelmként a hajdúk,⁴ majd lengyel királyként⁵ az ukrainai kozákság igazi harci értékét. Miután megszerezte a lengyel trónt, seregében egyaránt részt vettek hajdúk és kozákok,⁶ ami ritka esetnek számít, mert ezt követően az esetek döntő többségében egymás ellen harcoltak, mint például a harmincéves háború idején is.

Perjés Géza *A hajdú kutatás jelentősége* című, 1966-ban megjelent tanulmányában a következőt jegyezte meg: „A hajdúság mint szabad paraszti státusú és a katonai mesterséget hivatásszerűen folytató társadalmi réteg azonban nemcsak a korabeli magyar társadalom különlegessége, hanem a törökkel érintkezésbe kerülő más társadalmaké is [...] fel kell tárnunk az egyezéseket és különbségeket is, amelyek összekapcsolják, illetve elválaszt-

¹ Magyar Történelmi Tár (a továbbiakban: MTT) *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 1619–1629*. Budapest, 1915. XXVII. 67.

² Nagy László: *A hajdúvitézek*. Budapest, 1986. 22., 42.; Nagy László: *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*. Budapest, 1972. 193.; Nyakas Miklós: *A bihari kishajdú városok története*. Debrecen, 2005. 42.; Rác István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 10.; 16–21.; Dankó Imre: *A hajdúság eredete*. In: *A hajdúk a magyar történelemben*. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. Debrecen, 1966. 8.

³ Варга, Беата: *Історичні паралелі гайдуків Угорщини та козаків України за період XVI–XVII століть*. In: Четвертий Міжнародний Конгрес Україністів Одеса, 1999. I. 174–180.; Varga Beáta: *A magyarországi hajdúság és az ukrainai kozákság történeti párhuzamai*. Acta Historica, CXX. Szeged, 2005. 31–47.; Varga Beáta: *A hajdúk és a kozákok helye a 16–17. századi magyar és ukrán társadalomban*. In: *Fejlődő jogrendszer és gazdasági környezet a változó társadalomban*. Karlovitz János Tibor (szerk.) International Research Institute Komarno, 2015. 358–364.; Gebei Sándor: *Hajdú kiváltságolás-kozák kiváltságolás*. In: „Frigy és békeség legyen...” – A bécsi és a zsitvatoroki béke. Debrecen, 2006. 153–180.; Marton Gellért Ernő: *Királyi hajdúk és regisztrált kozákok hazájuk szolgálatában*. Acta Historica, CXXXIV. Szeged, 2012. 23–36.

⁴ Nagy László – Nyakas Miklós: *Hajdúitisztesség tüköre*. Hajdúböszörmény, 2001. 18.

⁵ Стороженко, А. В. : *Стефан Баторий и днепровские козаки*. Киев, 1904. 72.; Szabó Béla: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király katonai és katonapolitikai tevékenysége*. PhD-értekezés. Budapest, 2009. 73.

⁶ Сили, Шандор: *Венгерские войны на службе московскому государству в конце XVI и XVII веке*. In: *Вестник Волгоградского Государственного Университета Волгоград*, 2003/8. 77–78.

ják más népek hasonló jellegű társadalmi rétegeitől...”⁷ Jóllehet Perjés Géza nem nevezte meg a kozákokat, de egyértelműen ebbe a „hasonló jellegű társadalmi kategóriába” sorolhatók az ukrainai „parasztkatonák”.⁸

Jól szemléltetik az összehasonlítás szükségességét Bethlen Gábor következő észrevételei: „Hidd el öcsém, hogy az magyar hadak semmi nemzettel örömsben nem vívnek, mint kozákkal. Csak hogy jöveteleket hallják is örvendeznek rajta...”⁹ – írta a fejedelem 1624-ben Illésházy Gáspárnak, majd egy másik levelében meg is indokolja a hajdúk „örvendezését”: „Mert az kozák szintén oly könnyű had, és azon formán forgolódik, mint az hajdú és tár...”¹⁰

A hajdúk és a kozákok összeütközésére már Bethlen Gábor hatalomra jutását megelőzően sor került, ezért szükségesnek tartottuk a történeti forrásokat „megszólatatva”, a fejedelem személyes levelezése alapján vizsgálat alá venni Bethlennek a hajdúkhoz fűződő, az aktuálpolitika függvényében változó kapcsolatát, megalapozva így a hajdúk és a kozákok szembekerülésének vizsgálatát a harmincéves háborúban, Bethlen Gábor első hadjárata idején.

Kezdetben a hajdúkra mint rabló, fosztogató elemekre, majd „önkéntes” határvédő katonákra tekintettek, miután pedig többségük részt vett Bocskai István mozgalmában, szabadságharcosok, a „Haza édes bajnokai”¹¹ lettek belőlük, sőt Báthory Gábor idején már mint a fejedelem politikai szövetségesei járultak hozzá ahhoz, hogy Báthory megszerezze az erdélyi trónt. A hajdúk katonai szolgálatait nemcsak az erdélyi fejedelmek, hanem a Habsburg-házi magyar királyok is magasra értékelték, mivel egyrészt jóval olcsóbbak voltak, mint a nyugati zsoldos katonák, másrészt a török hódoltság korában a három magyar katonaréteg, a végváriak, a székelyek és a hajdúk közül mind létszámban, mind ütőképességüket tekintve az utóbbiak voltak a legjelentősebbek.¹²

A királyi hajdúság más zsoldosokkal együtt a végvárakban szolgált a Habsburg-uralkodók állandó hadseregének részeként. Második típusukat a magánföldesúri hajdúk képezték, ugyanis a 17. századtól általános gyakorlattá vált, hogy a főnemesek a katonai szolgálat fejében a birtokaikon le is telepítették a hajdúkat, akik mentesültek a feudális szolgáltatások alól. A harmadik típusról, a szabad hajdúságról a magyar történetírásban elsősorban elmarasztaló véleményeket olvashatunk, a társadalom „örökké nyugtalankodó, rendet nem ismerő elemeiként”¹³ jellemezték őket, ugyanis kapitányaik vezetése alatt gyakran betörték a török területekre, de a zsákmányszerzés reményében alkalmanként a magyar lakosságot sem kímélték. A negyedik típushoz azok a *privilegizált hajdúk tartoztak*, akiket 1606-ban Bocskai István telepített le a hajdúvárosokban, és előjogokkal ruházott fel. A hajdúság meghatározó katonai-politikai tényezővé a Bocskai-szabadságharc időszakában alakult át, de jelentőségük az azt követő időszakban sem csökkent. A hajdúk törekvései el-

⁷ Perjés Géza: *A hajdú kutatás jelentősége*. In: *A hajdúk a magyar történelemben*, 38.

⁸ Gebei Sándor: *A lengyel végek katonaparasztsága a 16-17. században*. In: Kovács Ágnes (szerk.): *Emlékkönyv Rácz István 70. születésnapjára*. Debrecen, KLTE Történelmi Intézete, 1999. 69.

⁹ MTT: *Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz*, XXVII. 67.

¹⁰ *Bethlen Gábor fejedelem levelezése*. Kiad. Szilágyi Sándor. Budapest, 1887. 90.

¹¹ Nagy: *Hajdúvitézek*, 7.

¹² Nagy–Nyakas: *Hajdú tisztesség tüköre*, 18.

¹³ Acsády Ignác: *Magyarország Budavár visszafoglalása korában*. Budapest, 1888. 106.

sősorban arra irányultak, hogy szervezen betagozódjanak a rendi társadalomba, azaz önálló társadalmi-politikai kategóriának tekintették magukat.¹⁴

A Bocskai-felkelés idején és az azt követő évtizedben a hajdúság jelentős részére elsősorban a zsoldoskatonai-életforma volt jellemző, legfőbb megélhetési forrásuk a zsold és a háborúk idején szerzett zsákmány lett. Azt is meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a privilegizált hajdúk két hónapot feudális kötelezettségként szolgáltak, és az ezt meghaladó időben számítottak zsoldos katonának.¹⁵ A Tiszántúlon és a Partiumban a mintegy harmincezer főre becsülhető hajdúk mintegy felét Bethlen Gábor hatalomra jutását megelőzően letelepítették, ezzel a hajdúkatonákat szervezen beintegrálták a törökellenes védelmi rendszerbe, aminek következtében ezen régiók társadalma alapvetően *militarizált jellegűvé* vált.¹⁶

A magyar történetírásban elsőként Rácz István¹⁷ hívta fel a figyelmet arra, hogy a hajdúsághoz hasonlóan az orosz és a lengyel–litván államban is kialakultak külön társadalmi réteggé olyan katonai szolgálatokat teljesítő szabadparaszti közösségek – a kozákok –, akik a belső feudális elnyomás és a külső ellenség, elsősorban a törökök és a tatárok ellen egyaránt fegyvert fogtak. Az ukrainai kozákság mint új társadalmi-politikai tényező a 15. század második felében formálódott ki,¹⁸ ami szinte teljesen megegyezik a magyarországi

¹⁴ Ezen célkitűzés motiválta az 1607 októberében Debrecen térségében kirobbant második hajdúfelkelést is Nagy András vezetésével, aki még az erdélyi trón megszerzését sem tartotta elérhetetlen célkitűzésnek. A hajdúk vezetője az 1608. február 5-én megkötött debreceni egyezményben szövetséget kötött Báthory Gáborral, aki elismerte a hajdúk szabadságjogait, és március 5-én „az hajdúsággal mégyen erdélyi fejedelemségre”, azaz Báthory a hajdúk katonai támogatásával kerülhetett Erdély trónjára. Nyakas Miklós: *Nagy András Hajdúgenerális*. Biharnagybajom, 2012. 11.; Nyakas Miklós: *A második hajdúfelkelés (1607–1608)*. In: Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen, 2009. 333.

¹⁵ Nagy: *Hajdúvitézek*, 84.

¹⁶ Czizgány István: *Hajdútelepítések és a militarizált társadalom megerősödése a Tiszántúlon a 17. század első felében*. Studia Carolinensia, 2006/ 1. 121.

¹⁷ Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen, 1969. 10.

¹⁸ A kozákság kialakulása máig is vitatott kérdés az orosz-szovjet és ukrán történetírásban. A 17. század végi, 18. század eleji ukrán krónikák szerzői (*Летопись Самовидца*. Киев, 1878. 33.; Величко, Самуил: *Летопись событий в Югозападной России в XVII веке*. Киев, 1864.) elutasítják a kortárs lengyel krónikások azon nézetét, miszerint a kozák formula a kecskéből (= koz) származik, amivel becsmérlő formában a gyorsaságukat jellemezték, ugyanakkor G. Grabjanka (*Летопись Г. Грабянки*. Киев, 1854. 20.) nem kevésbé megalapozatlanul a kazároktól eredezteti a kozákokat, akik a mongol támadás következtében felbomlott Kazár Birodalomból a Don és a Dnyeper folyók vidékére menekültek és alakították meg sajátos „lovagrendjüket”. N. I. Kosztomarov 19. századi ukrán történetíró művében (Костомаров, Н. И.: *Историческая монография Богдана Хмельницкого*. Спб., 1884. I. 303.) arról olvashatunk, hogy a kozák kifejezésnek valójában több jelentése is lehet. Egyrészt olyan vándorló elemekre vonatkoztatható szerinte, akik nincsenek röghöz kötve, vagyis kiszakadtak a jobbágyi függésből; másrészt ezt a kategóriát azokra a szabad fegyveresekre is használja, akik iparral és kereskedelemmel is foglalkoztak. A cári kormányzathoz lojális P. A. Kulis (Кулиш, П. А.: *Отпадение Малороссии от Польши*. Москва., 1887-89. I. 183.) a zaporozsjei kozákságot a tatárokhoz hasonlítva a társadalom rabló-fosztogató elemének titulálta, akik jó pénzért bárki ellen hajlandónak mutatkoztak harcolni. M. Hruscvszkij művében (Hruscvszkij, M. S.: *Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung*. Wien, 1915. 38.) az ukrán nemzeti érdekek kerültek előtérbe, ezáltal a kozákság is erőteljesebb megvilágításba kerül. Nézete szerint a kozák kategória azokat az embereket jelölte, akik kezdetben a steppen elvonnulva halászatból és vadászatból tartották fenn magukat, majd a 16. század végén a krími tatár támadások elől a Dnyeper alsó folyásához menekültek és létrehozták „háborús köztársaságukat”, a Zaporozsjei Szicset. Az 1920–1930-as évektől a Szovjetunió történetén belül kényesnek és politikai

hajdúk színrelépésével. A történészek többsége abban egyetért, hogy a 'kozák' elnevezés török-tatár eredetre¹⁹ vezethető vissza: e kategória a török népeknél a 13. század végétől általánosan elterjedt olyan határőrszolgálatot teljesítő katonai elemekre vonatkoztatva, akik esetenként steppei portyázásokat is folytattak az ellenséges területekre.²⁰ Valójában a déli határvidék tatárjaival való kényszerű „együttélésben” és a steppén folytatott egzisztencia-harcban formálódott ki végül az ukrán kozákság, de csak a 16. század végére vált társadalmi tömegjelenséggé.²¹

A kozák, illetve hajdú intézmény eredetét egybevetve megállapítható, hogy a kezdeti fázisban mindkét esetben elsősorban külső hatások játszottak közre: az ukrainai kozákság esetében a tatár kozákság mint intézmény átvételéről beszélhetünk, míg a magyarországi hajdúk megjelenésében a balkáni hajdútípus meghatározó jegeit fedezhetjük fel. Mindkét katonai réteg egzisztencia-lehetőségét az általuk lakott határvidéken (= végeken) kialakult hatalmi vákuum alapozta meg, amely Magyarországon a törökök és a Habsburgok, ukrán területeken pedig a lengyel-litván állam, Oroszország és az Oszmán Birodalom előretolt állásai között alakult ki a 16. században. A hajdúság és a kozákság kialakulása és számuk növekedése egyaránt a török veszélyre mint elsődleges motiváló tényezőre vezethető vissza, így a társadalmi különállásukat elsősorban a határvédelemben vállalt szerepük igazolta.

Az állami hatalom és a nemesség ellenük irányuló erőszakos akciói következtében a kozákok és a hajdúk egyaránt az alábbi lehetőségek közül választhattak: 1. a lengyel-litván, il-

töltetűnek bizonyult az „ukrán kérdés”, ezért az ukrán témájú művek meglehetősen háttérbe szorultak. E korszak talán egyetlen jelentősebb feldolgozása K. Oszipovtól (Осипов, К.: *Богдан Хмельницький*. Москва, 1948. 19.) származik, aki a kozák elnevezés három lehetséges magyarázatát taglalja: egyrészt utal arra, hogy a 14. század elején a kunoknál ez a kifejezés az őrszem szinonimájaként szolgált; a törökök a lovas segédcsoportokat nevezték kozákoknak; a tatárok pedig ezt a kategóriát a független, vándorlásra és fosztogatásra hajlamos fegyveresekre vonatkoztatva használták. Oroszország és Ukrajna „újraegyesülésének” 300. évfordulója után ismét megnőtt az érdeklődés az ukrán témájú művek iránt, melyek jelentős része V. A. Golobuckijtól származott, akinek a zaporozsjei kozákokról írt könyvében (Голобуцький, В. А.: *Запорозьке козацтво*. Київ, 1957. 251.) arról olvashatunk, hogy a 15–16. század fordulóján a Dnyeper bal partján kisebb települések, szlobodák jelentek meg, amelyek lakossága kozáknak, azaz szabadnak tekintette magát. A jelenkori ukrán történetírás egyik központi témájának tekinthető az ukrán kozákság kutatása, s egyöntetűen mint kiemelkedő, „államalkotó” társadalmi kategória jelenik meg a kozákság: Сушинський, Богдан: *Козацьки вожді України*. 1998.; Щербак Віталій: *Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* Кіів., 2000.; Яковенко, Н.: *Нарис історії України*. Київ, 2009.; Шевчук, В. П. – Тараненко, М. Г.: *Історія української державності*. Київ, 1999.; Смолій В. – Степанков, В.: *Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблеми державотворення*. Київ, 1993.

¹⁹ Stökl, G.: *Die Entstehung des Kosakentums*. München, 1953. 202–203.

²⁰ Akárhányszor említik a források a 15. század utolsó negyedéig a Kelet-Európa déli részén élő kozákokat, azt mindig a török-tatár etnikumra vonatkoztatva teszik. A lengyel-litván állam déli határvidékéről származó szláv eredetű kozákság létezésének első bizonyítéka egy 1492-es dokumentum, amelyben Sándor litván nagyfejedelem bocsánatkérő levelet intézett Mengli-Girej kánhoz, amiért a „kijevi és cserkasszi” kozákjai krími hajókra támadtak a Dnyeperen. *Акты, относящиеся к истории Западной России*. (Акты ЮЗР) Спб., 1863. I. 170.

²¹ Az ukrán parasztoknak kezdettől fogva nyitva állt ugyan a steppe, de ekkor még egyáltalán nem állt közel hozzájuk a kozákokra jellemző veszélyes életforma. Ha lehetőségük nyílt az életkörülmények maradni, még ha ez gazdasági önállóságuk fokozatos feladását is jelentette, az esetek többségében éltek vele. Amikorra a paraszti kolonizáció lépcsőzetesen előretolódott a steppe déli határvidékéig és az addig váltakozó paraszti függésből teljes röghöz kötés lett (1558 – 3. Litván Statuumum), a kozákok szabad életvitele elfogadhatóvá vált a jobbágyság számára.

letve a magyar állam hivatalos határőrszolgálatába állnak; 2. belépnek a nemesi magánhadseregekbe; 3. vagy a többnyire még lakatlan vagy elnéptelenedett határ menti területekre vonulnak vissza, megőrizve szabadságukat. E három alternatíva alapján ezen katonarétegek három típusa – állami vagy regisztrált,²² szabad²³ és magánfődesúri²⁴ hajdúság, illetve kozákság – formálódott ki. Kizárólagos magyarországi jelenségként kell ugyanakkor kiemelnünk a letelepített, privilegizált hajdúk megjelenését.

A lengyel kormányzat számára két út kínálkozott a kozákokkal kialakult állandó konfliktushelyzet rendezésére: megadni a kozákság számára azokat a politikai engedményeket, amelyeket követeltek – a lajstromozottak felső limitjének eltörlését és a regiszterbe bekelelték kollektív nemesítését –, vagy pedig az ukrainai kozákság felett a teljes ellenőrzés biztosítása.²⁵ Az utóbbihoz azonban a lengyel hadsereg, az ún. nemesi felkelés erőtlenné bizonyult

Mind a kozákok, mind a hajdúk gyakran kerültek összetűzésbe a fennálló feudális renddel, de ezen konfliktusok ellenére meghatározó „honvédő elemmé” váltak a 16. század végére. A kozákság és a hajdúság intézményének kialakulása elsősorban a török hódításra vezethető vissza, így jelentőségük elsősorban a határvédelemben mutatkozott meg, és harcmódjuk is ennek megfelelően alakult. Tekintettel arra, hogy az ukrainai területek török-tatár fenyegetettsége jóval hosszabb ideig fennállt, a kozákság elsődleges határvédelmi jelentősége a 18. század végéig megőrződött.

Ezen katonarétegek a nemesség és a jobbágság között „köztes” társadalmi kategóriát képeztek, a lengyel-litván, illetve a magyar kormányzat ugyan mindvégig törekedett ezen katonarétegek kordában tartására és létszámuk korlátozására, de teljes megsemmisítésük nem állt a központi hatalom érdekében, hiszen a törökökkel, illetve a tatárokkal szemben tartósan igényelték fegyveres erejüket. Közös vonásként emelhető ki továbbá, hogy a hajdúk és a kozákok valójában egyszerre voltak a polgári lakosságot is fosztogató garázda elemek és a kettős idegen elnyomás ellen kitartóan küzdő honvédő szabadságharcosok,²⁶ egyben nehezen kordában tartható katona rétegek, akik a katonáskodást életcéljuknak tekintették, ami a megélhetésüket biztosította, és a társadalmi felemelkedésüket is lehetővé tette.

²² A lengyel-litván államban először I. Zsigmond tett kísérletet a kozákok egy részének állami szolgálatba állítására. (Каманин, И. М.: *К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого*. Киев, 1894. 81.), de ezt majd csak II. Zsigmond Ágostnak sikerült véghez vinnie 1572-ben. Акты ЮЗР II. 1865, 176. Ekkor az állami lajstromba felvett 300 – majd 1582-től legalább 600 – kozákot hivatalosan is elismerték, vagyis ettől kezdve *de jure* is léteztek. A regisztrált kozákság intézményének létrehozásával e katonarétegekre mint új társadalmi-politikai szervezetre tekintettek, és létezésüket jogilag is elismerték. Megszűnt ugyan az állami kozákok jobbágyi függése, de nemességet hivatalosan kollektíven sem kaptak. Яковено, Н.: *Нарис історії України*. Киев, 2009. 263.; Magocsi, P. R.: *A History of Ukraine – The Land and Its Peoples*. Toronto, 2010. 196.

²³ A „törvényen kívüli” „szabad” kozákok a Dnyeper menti zuhogókhoz települtek át, ahol megalapították „harci államukat”, a Zaporozsjei Sziacet. Le Vasseur, Guillaume: *A Description of Ukraine (1660)*. Cambridge, 1993. 70–71.

²⁴ A magánfődesúri kozákok letelepítésének gyakorlata nem terjedt el a *Rzeczpospolita* területén, kizárólag zsoldfizetésben részesültek katonai szolgálataikért.

²⁵ Az állandósuló lengyel–török konfliktus elsődlegesen a Moldvai Fejedelemség feletti befolyás megszerzésére vezethető vissza, de a két állam feszült viszonyában hasonló problémát okoztak a lengyel alattvalóknak számító zaporozsjei kozákok engedély nélküli portyázásai török és krími tatár területek ellen. Gebei Sándor: *Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához*. In: Bethlen Gábor képmása. *Speculum Historiae Debreceniense*. Szerk. Papp Klára. Debrecen, 2013. 94.

²⁶ A kozákok esetében ez a megállapítás természetesen csak az Ukrajnában vívott lengyelelles mozdalmakra értendő.

Bethlen Gábor hajdúpolitikája 1613–1619 között

Sajátosan alakult Bethlen Gábor kapcsolata a hajdúkkal, hiszen uralkodása kezdetén a fejedelem még azt tartotta róluk, hogy „hajdú soha országot meg nem vesz, s meg sem tartja”,²⁷ sőt még 1616-ban is azt hangoztatta, hogy „én az hajdúkkal barátságomat nem tartottam”.²⁸ Ugyanakkor a harmincéves háborúba történő bekapcsolódása után, amikor a korábbiaknál is nagyobb mértékben kényszerült igénybe venni a hajdúk katonai erejét, már a következőképpen nyilatkozott róluk: „Ki hitte volna uram ezt is, ilyen hatalmas, erős hadak ellen, hogy ily kevés idő alatt véghez vigye valaki, a mit ő kegyelmek [ti. a hajdúk] véghez vittek.”²⁹

Bocskai István korábban elsősorban azzal a céllal hozta létre a privilegizált hajdúvárosokat, hogy azok az erdélyi fejedelmeket szolgálják, de a szabolcsi hajdúság politikai hovatartozása alapvetően különbözött a bihari „kishajdú”³⁰ városoktól. Az utóbbiak mindvégig az Erdélyi Fejedelemség területéhez tartoztak, míg a szabolcsi „nagyhajdú” települések³¹ a Partium részét alkották, amely terület felett felváltva gyakorolt birtokjogot a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség.³² Emellett a bihari térségben kóborló szabad hajdúk jelentős része, akik nem ismerték el sem a magyar király, sem az erdélyi fejedelem tekintélyét, állandó jelleggel raboltak és fosztogattak a vidéken.³³

Hatalomra jutása zűrzavaros időszakában³⁴ Bethlen Gábor elsősorban az Erdélyi Fejedelemség területén élő bihari hajdúság fegyveres erejére tudott támaszkodni, ugyanakkor a királyi Magyarországhoz tartozó szabolcsi hajdúk sok gondot okoztak az erdélyi kormánynak egyrészt törökellenes portyázásaikkal, a Portával kialakított jó kapcsolatait veszélyeztetve, másrészt a vele szemben megmutatkozó ellenséges magatartásukkal. Bethlen Gábor és a hajdúk közötti viszonyoknak nem tett jót, hogy az 1614. február 25. – március 16. közötti medgyesi országgyűlésen az erdélyi rendek – a fejedelemmel egyetértve – arról rendelkeztek, hogy „...az Erdélyben levő hajdúk tegyék le a nevet, s a megyei zászlók alatt szolgáljanak. A hadak pedig az országban éljenek saját pénzükön s a szegénységtől ne

²⁷ Bethlen Gábor: *Levelek*. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Sebestyén Mihály. Bukarest, 1980. 77.

²⁸ Szilágyi Sándor: *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*. Budapest, 1879. 80–81.

²⁹ *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 155–156.

³⁰ Szalonta, Ürögd, Szentmárton, Tamási, Harsány, Körösszeg, Komádi, Vekerd, Sas, Régen, Félegyháza, Bagamér, Mikepércs, Bagos, Konyár, Derecske, Berettyóújfalu, Kaba, Sáránd, Tépe. Nyakas Miklós műveiben hangsúlyozottan emeli ki azt a fontos körülményt, hogy Bocskai szabadságharca Biharból indult ki, ahol az ő törzsbirtokai voltak, ezáltal ez a térség lett a magyarországi hajdúság egyik fő kibocsátóhelye. Nyakas Miklós: *Bocskai szabadságharcának kezdetei és a bihari várak*. In: Magyarország védelme – Európa védelme. Studia Agriensa 24. Eger, 2006. 247–248.

³¹ Polgár, Nánás, Dorog, Böszörmény, Hadház, Szoboszló, Vámospércs

³² Nyakas Miklós: *A hajdúk letelepítése Böszörményben*. Hajdúböszörmény, 1984. 50.

³³ Dudás Gyula: *A szabad hajdúk története a 16. és 17. században*. Szeged, 1887. 99.

³⁴ Báthory Gábor megbuktatásának és Bethlen Gábor Erdély trónjára kerülésének kutatásához újabb adalékokkal szolgál Papp Sándor a Bécsi Levéltár még kiadatlan forrásaira támaszkodva, aki elsősorban arra a kérdésre kereste a választ, hogy 1613-ban Báthory Gábor megbuktatásakor Bethlen rendelkezett-e szultáni meghatalmazással. Papp Sándor: *Újabb adatok Bethlen Gábor hatalomra kerülése történetéhez*. In: Dáné Veronika – Horn Ildikó – Lupescu Makó Mária – Oborni Teréz – Rüszt-Fogarasi Enikő – Sipos Gábor (szerk.): *Bethlen Erdélye – Erdély Bethlene*. Kolozsvár, 2014. 36–47.

requiráljanak...³⁵ Nem egyértelmű, hogy ez az intézkedés a hajdúk mely típusaira vonatkozott, csak valószínűsíthető, hogy elsősorban az Erdély területén kóborló és fosztogató szabadhajdúkra. De ugyanúgy vonatkozhatott a bihari privilegizált hajdúvárosokra, amelyek kiváltságaikért cserében kötelező katonai szolgálattal tartoztak Bethlennek. Az ő esetükben a megyesi döntés kedvezőtlenebb helyzetet idézhetett elő, ugyanis kivételezett helyzetüket elveszítve „sorkatonaként” a fejedelmi seregbe olvasztották volna be őket. Vagyis Bethlen Gábor nem tett „baráti” lépést a hajdúi felé, még akkor sem, ha ezen intézkedésre az országgyűlés nyomása készíthette. Az 1626. május 24. – június 17. közötti gyulafehérvári országgyűlés rendelkezése azonban eloszlatja a kételyeket a megyesi megszorításokkal kapcsolatban, ugyanis ebben a következőket olvashatjuk: „Az mi az megnevesített hajdúságnak állapotját nézi [...] Biharvármegyében [...] a kik az jóemlékezetű Bocskai István fejedelemségében az országnak fegyverekkel szolgáltak, és akiket azután való fejedelmek is megnevesítvén közikben telepedtek és fegyverekkel szolgáltak, ennekutána is azok maradjanak helyben.”³⁶ Az idézett törvény III. articulusa a „nemesi” állapot elismerése mellett megerősíti a bihari hajdúk katonai szolgálati kötelezettségét, és megtiltja nekik, hogy jobbágyokat fogadjanak be maguk közé. Kiemelést érdemel az a körülmény, hogy a bihari hajdútelepülések szerveztségüket tekintve nem álltak azonos szinten a szabolcsiakkal, mert kiváltságaik magyar királyi részről nem kerültek megerősítésre, ezenkívül a vármegye törvényhatósága, illetve a váradi kapitány fennhatósága alá tartoztak.

Bethlen Gábor hamarosan szükségét érezte annak, hogy nemcsak az Erdély, hanem a királyi Magyarország területén élő hajdúkat is maga mellé állítsa, ha a belső ellenzékével és a Habsburg-kormányzattal szemben sikert akar elérni. 1615. január 18-án a fejedelem kénytelen volt hadfölkelést hirdetni, mert egyik politikai riválisa, *Kendi István* a bécsi udvar által is támogatva Erdély ellen támadt, mivel „sokféle bizonytalan hamis vádlásokkal arra indította volna ő felségét, hogy az mostani drága szép békességünket fölbontván, szántalan vérontásra, országok pusztulására és végetlen hadakozásra okot adjon, némely számos hajdúkat föllázasztván biztatásával ujabban való hadakozásra...”³⁷ – tehát sor került Bethlennek a királyi Magyarország területén élő hajdúkkal történő első jelentősebb katonai összeütközésére.

Miután az erdélyi fejedelem kényszerűségből átadta Lippa³⁸ várát a törököknek, ezen lépésével mind a magyar, mind az erdélyi közhangulatot maga ellen uszította,³⁹ hiába hangsúlyozta, hogy „...az egy Lippa odaadásával hazánkat utolsó veszedelemtől [...] meg kellett váltanunk...”⁴⁰ Mivel a bécsi és a konstantinápolyi kormányzat közötti kapcsolat ebben az időszakban békésnek tekinthető, Bethlen Gábor fenti lépése nem okozott különösebb diplomáciai bonyodalmat.⁴¹ Lippa átengedése növelte a bizalmatlanságot a törökba-

³⁵ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. (a továbbiakban: *EOE*) Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek VI. (1608–1614) Szerk. Szilágyi Sándor. Buda-Pest, 1880. 317.

³⁶ *EOE*. Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek VIII. (1621–1629I) Szerk. Szilágyi Sándor. Buda-Pest, 1882. 317.

³⁷ *EOE*. Monumenta Hungariae Historica – Magyar Történelmi Emlékek VII. (1614–1621). Szerk. Szilágyi Sándor. Buda-Pest, 1880. 210.

³⁸ Sudár Balázs: *Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem*. Századok, 144. évf. (2011) 4. sz. 985.

³⁹ Nyakas: *A hajdúk letelepítése Böszörményben*, 52.

⁴⁰ *EOE* VII. 322.

⁴¹ Papp Sándor: *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1629)*. Századok, 144. évf. (2011) 4. sz. 922.

rátnak tartott Bethlen Gábor ellen, s ez a hajdúságot is megosztotta, így a Bethlen ellen szervezkedő *Homonnai Drugeth György* seregéhez nagy számban csatlakoztak a királyi Magyarország területén élő hajdúkatonák. A trónkövetelő legfőbb támogatói a szoboszlói *Fekete Péter*, valamint a böszörményi *Gombos András* hajdúkapitányok voltak, akik ekkor még a Magyar Királyság felé kötelezték el magukat. Meg kell ugyanakkor jegyezni – mint ahogyan a fentiekben is utaltunk rá –, hogy ekkor a szabolcsi hajdúvárosok amúgy is a Királyi Magyarország részét képezték, tehát a császárnak és szövetségeseinek tartoztak hűséggel.⁴²

A privilegizált és ingyenes szolgálatra kötelezett bihari hajdúk létszámát – 8–10 ezer főt⁴³ – a fejedelem nem tartotta elegendőnek Erdély nyugati határainak védelmére, ezenkívül úgy ítélte meg, hogy Homonnai döntően hajdúkból álló serege ellen leghatékonyabban saját hajdúit tudja bevetni, ezért arra utasította Rhédey Ferenc váradi kapitányt, hogy próbálja meg maga mellé állítani a Királyi Magyarország területén élő hajdúkat, és fogadjon fel 2000 katonát a szabad hajdúk közül: „...azt a Fekete Pétert ügyekezzeék Homonnai mellől elvonni és mellénk hínia [...] azonképpen mentől több lovast, gyalogot fogadhat kegyelmed, igen ügyekezzeék rajta, ha két ezerig való lehet [...] én mindjárt fizettetek nekik...”⁴⁴ Amikor pedig arról értesült, hogy a „nagy hajdúvárosok” is készek mellé állni, szívesen fogadta őket, és magas jutalmat helyezett számukra kilátásba.⁴⁵

Bethlen Gábor érthetően nagyon fontosnak tartotta, hogy a legütőképesebb privilegizált szabolcsi hajdúk ne álljanak Homonnai mellé, ezért első lépésben megfenyegette őket: „Ha az hajdú városok rezgelődni fognak, hogy valamely várasra való hajdúk mellé mennek [Homonnai mellé] akár ő felsége birodalmából s akár mieinkből, de azokra Kegyelmed rá megyen és városokat porrá, hamuvá téteti...”⁴⁶ – utasította 1616. február 7-i levelében a fejedelem a váradi kapitányt. Mivel Bethlen a fenyegetéssel nem ért el eredményt, békésebb megoldással próbálkozott oly módon, hogy a hajdúk vallási érzelmeire próbált hatni, és a Habsburg-uralkodó protestánsellenes törekvéseire hívta fel a figyelmüket. 1616. május 11-én felhívást intézett a szabolcsi hajdúvárosok kapitányaihoz, amelyben a következőket írta: „...ha Kegyelmetek az maga nemzetére és hitére támad, abban is mód lehet, török, tatár egy órában az Kegyelmetek lakó helyét porrá, hamuvá teszi. De ha Kegyelmetek csendességben leszen, arra is Kegyelmeteknek bizonyosan ígérjük magunkat [...] szabadságában megtartatjuk és megoltalmazzuk...”⁴⁷ Jóllehet a fejedelem még mindig megtorlással és a törökökkel fenyegetőzött, új elemnek tekinthető, hogy konkrét utalást tesz a szabolcsi hajdúvárosok privilégiumaira, amelyeket ezzel a levéllel a maga részéről is elismerni szándékozott csatlakozásukért cserében.

Erdély legfőbb nyugati bástyájának, Váradnak a főkapitánya, Rhédey Ferenc – Bethlen utasítására – hajdúcsapatokat fogadott a zsoldjába, majd a hajdúság két szárnyának, illetve pártjának a fegyveres összecsapására 1616. június 10-én *Konyárdnál*⁴⁸ került sor, ahol a

⁴² Nem lehet azonban egyértelműen kijelenteni, hogy a szabolcsi hajdúk egységesen Homonnai mellé álltak volna, ebben ugyanis egy részüket megakadályozta vallási meggyőződésük és Bethlen Gábor fenyegető rendeletei. Gebei: *Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához*, 96.

⁴³ Rácz István: *Hajdútelepítések és kiváltságolások*. In: A hajdúk a magyar történelemben, 48–49.

⁴⁴ *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 34.

⁴⁵ *EOE VII.* 373–374.

⁴⁶ *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 42.

⁴⁷ *EOE VII.* 336.

⁴⁸ „Fekete Péter az erdélyi birodalomra minemő kegyetlenül nagy dulással, égetéssel, rablással indult vala Konyári nevű hajdú várost Biharvármegyében felégetteté és eldulatá...” – In: *EOE VII.* kötet,

Bethlen Gábor mellett álló hajdúk szétverték Homonnai seregét, amelyhez ekkor a Rzeczpospolita területéről érkezett mintegy 1500 kozák⁴⁹ is csatlakozott.⁵⁰ Ezen év októberében Tarcsánál a várad kapitány hajdúival megtámadta Gombos András csapatait, az utóbbi győzött, és ellentámadásba lendült, betört Erdélybe, és egészen Désig sikerült előrenyomulniuk, ahol azonban Bethlen Gábortól súlyos vereséget szenvedtek.

Az erdélyi csapatok győzelmét követően a hajdúk jelentős része – a böszörményi és bagaméri hajdúk – átállt Bethlen oldalára, és *Simoni György* sárospataki kapitány *Monachi György* és *Füzi István* hajdúkapitányokkal együtt a Királyi Magyarországon kezdtek hajdúkat toborozni Bethlen seregébe. Ezen utóbbi változásokról Bethlen 1616 októberi pántenslevelében olvashatunk, amelyet a „túloldali” hajdúk egy részének fogadása ügyében adott ki: „Az nemzetes és vitézlő Monachi György, Simoni György és Füzi István uramék Somogyi György által való izenetekből értjük, hogy Kgltek is vélek együtt kész volna minket és az egész magyar nemzetnek szolgálni [...] mi is a Kgltek jó ajánlását, szolgálatját, személyét böcsülettel, szeretettel vesszük...”⁵¹ Ugyanebben a levelében kifejezi a fejedelem a hajdúság iránti szimpátiáját is: „Mi ifjúságunktól fogva az vitez embereket szerettük, böcsüllettük, értékünk szerint uri állapotunkban is szerencséjeket neveltük...”⁵² – azaz Bethlen Gábor amellet érvelt, hogy ő valójában mindig is jóindulattal viseltetett a „túloldali” hajdúk iránt, de a körülmények arra kényszerítették, hogy fegyverrel és saját hajdúival védekezzen ellenük. Ennek ellenére a szabolcsi hajdúk közül még sokan megmaradtak a császár hűségén, és továbbra is ellenséges érzelmeket tápláltak az erdélyi uralkodó ellen, ami a következő – 1616. november 4-i – felhívásukból is kiderül: „Bethlen Gábor [...] édes hazáját is minden szabadságitól megfosztá, törvényében megrontá, privilégiumában megháborítá [...] Lippát, Jenőt, Váradot, úgy más is az ország egyéb részeit az töröknek igirheti [...] soha még egy fejedelem is az Erdély szabadságát így semmivé nem tőtte vala, mint Bethlen Gábor [...] Azért senki sem köteles Erdélybe Bethlen Gáborhoz többé hittel, az ki minden rendeknek hitit megszegte...”⁵³ – sorolják a hajdúkapitányok a fejedelem általuk elítélt cselekedeteit, és arra buzdítanak, hogy ne csak a Királyi Magyarország hajdúi ne támogassák a fejedelmet, hanem erdélyi hajdúi is pártoljanak el a szerintük áruló fejedelemtől.

Az Erdély ellen intézett hajdútámadást és a fenti Bethlen-ellenes felhívást követően a fejedelemnek elfogyott a türelme: arról döntött, hogy az ellenséges hajdúk ellen megtorló hadjáratot indít.⁵⁴ „1616 novembris tájban elunván a békeséges fejedelem a sok tűrést, nagy hadat gyűjtte és Tasnádhoz táborba szálla...” – olvashatjuk a fejedelem krónikása, Szepesi Laczkó Máté írásában.⁵⁵ Hogy megindokolja ezt a döntő lépést, a fejedelem a következőket írta Rhédey Ferencnek: „...ezeket [t. i. a hajdúkat] eloszlassuk, vagy ha el nem oszlanának, mind egy lábíg levágassuk [...] ezekkel uram nem jó sokat tractálni, fegyvert kell

347–348.; „... Homonnai György megszeppen, és a lengyel had is hazamene mellőle, mert csipdesni kezdtték vala őket; reá megyen vala a hajdúság...” In: Szepesi Laczkó Máté: *Emlékezetre való dolgok*. In: Bethlen Gábor krónikásai. Budapest, 1980. 96.

⁴⁹ Angyal Dávid: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*. In: A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor. 6. Budapest, 1898. 154.

⁵⁰ Szekfű Gyula: *Bethlen Gábor*. Történelmi tanulmány. Békéscsaba, 1983. 64.

⁵¹ *EOE VII.* 373–374.

⁵² *EOE VII.* 373–374.

⁵³ *EOE VII.* 403–405.

⁵⁴ Csetri Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Bukarest, 1992. 75.

⁵⁵ Szepesi Laczkó: *Emlékezetre való dolgok*, 102.

az árulókra vinni [...] eluntuk az árulóknak rettenetes dúlásokat, országunkbeli szegény híveinket, községinket, nagy tartományokban éhel halókká tették...”⁵⁶ Mintegy 7 ezer fős hadserege élén Bethlen Gábor az egy hónapig tartó hadjárata során elfoglalta Ecsed, Szilágysomlyó és Szilágycseh várait, majd 1616. december 24-én fegyverszünetet kötött.

Bethlen Gábor – Rhédey Ferencen keresztül – általában a fennhatósága alatt álló bihari hajdúkat mozgósította a „túloldaliak” ellen, „testvérháború” alakult ki az erdélyi és a császári fennhatóság alatt álló hajdúság között. Mindkét fél a maga igazáért harcolt, a „túloldaliak” az általuk „*törökbérencnek*” tekintett Bethlen ellen védték a Magyar Királyság területét, míg az erdélyi fejedelem hajdúi „*Habsburg-bérenc*” társaik ellen védték hazájukat és protestáns hitüket.⁵⁷ Időközben egyre nagyobb problémát jelentettek a fejedelem számára a török területek ellen portyázó szabad hajdúk. A szultánnal kialakított jó viszonyt nem merte veszélyeztetni, ezért arra utasította Rhédeyt, hogy „...kedvezés nélkül fogassa, nyársoltassa azokat, kik az kapdosást űzik; ne incitáljuk ellenünk az törököt is nagyobb bosszúállásra ennél”.⁵⁸

Bethlen Gábor uralkodásának első időszakában, 1613–1618 között az Erdélyi, Országgyűlési Emlékek dokumentumainak tanúbizonysága szerint kiderül, hogy alapjában nem történt jogi változás az Erdély területén élő hajdúság helyzetében annak ellenére, hogy 1614-ben a fejedelem még a hajdú nevet – és feltehetőleg ezzel együtt a hajdú kiváltságokat is – meg akarta szüntetni. Ennek oka nyilvánvalóan abban keresendő, hogy az erdélyi kormányzat hamar felmérte, hogy katonai és politikai okokból szüksége lehet a hajdúság egészének támogatására. Ezzel is magyarázható Bethlen Gábor hosszú ideig megmutatkozó türelme és kompromisszumkészsége a „túloldali” szabolcsi hajdúvárosok irányában, annak ellenére, hogy azok többször is ellene támadtak. Az országgyűlési törvényekben ez idő alatt két alkalommal került sor szabad hajdúkkal kapcsolatos rendelkezésre: az 1617. május 4–23., valamint az 1619. május 5–26. közötti országgyűléseken szigorú törvényeket hoztak a csavargó hajdúk elfogására és megbüntetésére.⁵⁹ Ezen intézkedésekkel a szabad hajdúknak a helyi lakosság és a török területek elleni portyázásait akarták megakadályozni.

Bethlen Gábor 1626-ban – hivatkozva Báthory Gábor 1609-es oklevelére⁶⁰ – külön adománylevélben⁶¹ ismerte el Bösörzmény város kiváltságait. Ezen oklevél különlegessége, hogy fontos tanúk is megjelentek a beiktatáson, közöttük a szomszédos hajdúvárosok küldöttei: Fekete Péter szoboszlói, Nagy György nánási és Kathona András hadházi hajdúkapitányok. Elsősorban Fekete Péter nevét kell kiemelni, aki 1613–1618 között még Bethlen Gábor legádázabb, császárpárti ellenfeleinek táborához tartozott, de látjuk, hogy a korábbi konfliktus 1626-ra megszűnt közöttük. A fejedelem, aki 1614-ben magát a hajdú nevet is meg akarta szüntetni, 1626-ra szükségét érezte annak, hogy a királyi kiváltságolásból kimaradt hajdúváros, Bösörzmény privilégiumait megerősítse. Fontos körülmény, hogy a bö-

⁵⁶ Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei, 84–85.

⁵⁷ Itt ki kell emelni, hogy a Bethlen ellen támadó hajdúk is magyar érdekeket védtek, mert a Habsburg-hatalomra történő támaszkodás tette lehetővé, hogy a szultán Magyarországot és Erdélyt ne integrálja be szervesen az Oszmán Birodalomba, és ne süllyesse azokat az alávetett balkáni államok helyzetébe. Nagy: *Hajdúvitézek*, 202–203.

⁵⁸ Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei, 88.

⁵⁹ *EOE VII.* 73., 103.

⁶⁰ 1609. szeptember 13-i kiváltságlevelében Báthory pedig Bösörzmény várost és Pród falut adta a kállói hajdúknak Kálló helyett csere címén. Szendrey István: *Hajdú szabadságlevelek*. Debrecen, 1971. 20–22.

⁶¹ Nyakas: *A hajdúk letelepítése Bösörzményben*, 66–68.

szörményi birtokmegerősítő oklevélben Bethlen magát „Isten kegyelméből a Szent Római Birodalom és Erdély fejedelme, Magyarország részeinek ura”⁶² titulussal illeti, amely címe feljogosíthatja őt arra, hogy rendelkezzen a szabolcsi hajdúvárosok helyzetéről.

Szilágyi Sándor a következőképpen jellemzi Bethlen Gábor első uralkodói periódusát: „Bethlennek volt oka megnyugvással tekinteni vissza öt éves uralkodására. Benn helyreállította a békét és nyugalmat, megfékezte a háborgó elemeket, a nélkül, hogy csak egy politikai bűnösnek is vérért ontotta volna [...] kifelé pedig helyreállítja az ország tekintélyét...”⁶³ Háborgó elemek alatt feltehetően elsősorban a Királyi Magyarország hajdúit és a szabad hajdúkat kell értenünk, akiket még nem sikerült ugyan teljesen maga mellé állítania, de legalább semlegesítette őket. Ki kell azt is emelnünk, hogy 1616 végén a fejedelem már mintegy 12 ezer fős hadsereg felett rendelkezett,⁶⁴ akik között 1000 kopjás székelyt és 1000 udvari katonát jegyeztek fel, tehát a maradék 10 ezer fős létszám feltehetőleg a bihari és zsoldos hajdúkból került ki, vagyis már uralkodása első éveiben is a hajdúk tették ki seregének jelentős részét.

Hajdúk a kozákok ellen Bethlen Gábor első Habsburg-ellenes hadjárata idején

Kormányzásának első hat éve alatt Bethlen Gábor számára egyértelművé vált, hogy mivel a bécsi kormányzat Erdélyt a Magyar Királyság szerves részének tekinti, nem ismeri el őt legitím erdélyi fejedelemnek. Az 1615. május 6-i kompromisszumos jellegű *nagyszombati egyezmény*⁶⁵ Erdélyt magyarországi tartománynak (provinciának) nevezte, és elismertette Bethlennel, hogy fejedelemségét a magyar király jóváhagyásával birtokolja,⁶⁶ ugyanakkor az erdélyiek megtarthatták szabad fejedelemválasztó jogukat. Ezen megegyezés ellenére a bécsi udvar továbbra sem hagyott fel ellenséges szándékával, „mert mióta Bethlen elfoglalta az erdélyi fejedelmi széket, a császár környezetének részéről soha nem szüntek meg az ellene irányuló titkos fondorlatok”.⁶⁷ Kiemelést érdemel továbbá az egyezmény azon pontja, hogy ha a hajdúk nyugtalankodnának, Bethlen tartozik őket lecsendesíteni.⁶⁸ Ilyen előzmények ismeretében a fejedelem tisztában volt azzal, hogy elkerülhetetlen a fegyveres összecsapás II. Ferdinánddal, csak az alkalmas időpontot kellett kivárni, amit a cseh felkelés, illetve a harmincéves háború kitörése teremtett meg.

A hajdúk katonai erejére II. Ferdinánd is támaszkodni akart, 1618–1619 folyamán a császári hadvezetés is toborzott és vetett be hajdú osztagokat a cseh hadszíntéren, de a

⁶² Nyakas: *A hajdúk letelepítése Bösözrményben*, 66–68.

⁶³ *EOE* VII. 92.

⁶⁴ „Hadaink nekünk is szépen vadnak [...] legkevesebb vagyion 12 ezer emberünk hadra való...” – olvashatjuk a fejedelem Rhédey Ferenchez intézett 1616. június 19-i levelében. *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 57.

⁶⁵ *Titkos szerződés Mátyás és Bethlen Gábor közt*. Közli Szilágyi Sándor. Új Magyar Múzeum, 9. évf. (1879) 1. köt. 10–11., 433–438.

⁶⁶ Oborni Teréz: *Bethlen Gábor Habsburg-ellenes hadjáratainak erdélyi háttere*. In: *Habsburg-ellenes rendi felkelések és ezek hatása Szlovákia és Magyarország határ menti térségének fejlődésére a 17. században*. Ed. by Stefan Sutaj. Presov, 2008. 44.; Oborni Teréz: *Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés*. Századok, 144. évf. (2011) 4. sz. 903–906.; Angyal: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*, 144–145.

⁶⁷ Raffel Dénes: *Bethlen Gábor erdélyi fejedelem első és második támadásának az okai*. Budapest, 1903. 17.

⁶⁸ Raffel: *Bethlen Gábor*, 21.

harmincéves háború első szakaszában – és ez főleg Bethlen Gábor meggyőző politikájának köszönhető – a hajdúk többsége mégis az erdélyi fejedelem seregében szolgált a Habsburgok ellen.⁶⁹ 1619 szeptemberében Bethlen egy levelében a következőket jelentette ki: „...az egész hajdúságot az ország hűségére köteleztem, megválogattatván őket, öt ezernek magam pénzből fiztettem nekik egy hónapra...”⁷⁰ A fenti állítás nyilvánvalóan nem azt jelentette, hogy a hajdúk több tízezer tömegét maga mellé állította a fejedelem, de a „megválogattatván” kifejezés arra utalhat, hogy a harcra leginkább alkalmas hajdúkat fogadta szolgálatába, akik közé elsősorban a privilegizáltak kerültek be. 1619 végén – a további toborzások eredményeképpen – már 15 ezer hajdú csatlakozott a fejedelem hadaihoz, az év végére pedig részben a végvárok királyi hajdúinak csatlakozásával, részben a Felső-Magyarország védelmére novemberben mozgósított hajdúkkal 25 ezerre nőtt ez a létszám. Ezenkívül hamarosan a pártjára álltak a felső-magyarországi⁷¹ végvári hajdúk is, akik már hónapok óta nem kapták meg a császártól a zsoldjukat.

A hajdúság fent bemutatott integrálódásával szemben a lengyel uralkodók fenyegető rendeletek sorával⁷² kísérelték meg kordában tartani a nyughatatlan kozákokat, de kevés sikerrel jártak, mert többnyire nem állt rendelkezésükre a rendeletek betartásához szükséges erő. Az 1572-ben bevezetett regisztrált kozákság intézménye legalizálta a földesúri függésből való kikerülés lehetőségét, és jelentős privilégiumokkal ruházta fel az állami kozákokat,⁷³ de egyúttal a regiszterbe nem került „szabad” kozákokat a korábbi lakóhelyükre való visszatérésre kötelezték.

Jóllehet az utolsó Jagelló-uralkodó, II. Zsigmond Ágost hűségére már korábban felelködött 300 kozák, valójában hivatalosan Báthory István hozta létre a lajstromozott kozákság intézményét azáltal, hogy az 1578 szeptemberében kiadott „Egyezmény a szicskozákokkal”⁷⁴ (*Szoglasenyije sz nyizovcami*) elnevezésű rendelete értelmében az állami szolgálatba fogadott kozákok – először 500, majd 1582-ben 600 fő⁷⁵ – 1. adómentességet kaptak, és mentesültek az egyházi és földesúri terhek alól; 2. függetlenedtek a helyi adminisztráció hatásköre alól, azaz önkormányzati jogot kaptak; 3. központjukként Trehtyemirov városát jelölték ki.⁷⁶ Mindezen előjogok ellenére mindvégig csupán segédcapatokként kezelték a

⁶⁹ Ezt indokolja egyrészt az a körülmény, hogy a privilegizált hajdúvárosok területe 1619–1629 között az erdélyi fejedelem fennhatósága alá tartozott, így abban az esetben, ha II. Ferdinánd mellé álltak volna, összes kiváltságukat és birtokaikat elvesztették volna. A kevesebb harci tapasztalattal rendelkező szabad hajdúknak nem is lett volna esélyük bekerülni a császári hadseregbe; a *magánföldesúri hajdúk* többsége a Rákócziak és a Batthyányiak birtokain éltek, mely családok férfitagjai – Rákóczi György és Batthyány Ferenc – Bethlen Gábor pártján álltak; a királyi végvárok hajdúinak többsége pedig 1619–1622 között az erdélyi fejedelem területi illetékessége alá tartoztak. Nagy László: A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban. In: Magyar Történeti Tanulmányok. Debrecen, 1975. 47–48.

⁷⁰ Nagy: *Hajdúvitézek*, 20.

⁷¹ Több stratégiaileg fontos végvár, például Drégelypalánk, Érsekújvár, Fülek, Szécsény.

⁷² *Архив Юго-Западной России, издаваемой временной комиссией для разбора древних актов* (Архив ЮЗР). Киев, 1863. – *Акты о козаках* (1500–1648) 4., 12., 28, 33, 44. 84., 130., 190., 200., 253.

⁷³ Акты ЮЗР: II. 176.

⁷⁴ *Acta historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 usque ad annum 1795. Cracoviae, 1878–1910. T. II. 337.*

⁷⁵ Subtelny, Orest: *Ukraine – A History*. Toronto, 2000. 125.

⁷⁶ *Щербак, Віталій*: Запровадження козацьких реєстрів. In: Магістеріум. Бип. 41, Историчні студії/Національний університет «Кієво-Могилянська академія, 2010. 9.; Gebei Sándor: A

lajstromozott kozákokat a lengyel–litván állam hadszervezetében, elsősorban ez a háttérbe szorítottság eredményezte, hogy zsoldosként idegen uralkodók szolgálatába álltak. A 15 éves háború volt az első alkalom,⁷⁷ amikor a Habsburgok zsoldba fogadták a kozákokat,⁷⁸ de a későbbiekben többször is igényt tartottak a szolgálataikra.⁷⁹ Az 1616–1618 közötti orosz–lengyel háború idején, amelyet a deulinói békeszerződéssel⁸⁰ zártak le, Petro Konasevics-Szahajdacsiji⁸¹ hetman vezetésével 20 000 ezer fős kozák sereg harcolt lengyel oldalon, de a béke megkötése után a kozákok „munka nélkül” maradtak. Még a béke megkötését megelőzően, május 21-én a lengyel uralkodó egy rendeletében felszólította a Jozef Lisowski⁸² által vezetett kozák ezredeket, hogy térjenek otthonaikba, és hagyjanak fel a fosztogatással, ellenkező esetben királyi bíróság előtt felelnek engedetlenségükért.⁸³ A kozákoknak tehát egy hosszú katonáskodó időszak után le kellett volna telepedniük a lengyel-litván állam területén, amit szerettek volna elkerülni, így újabb katonai akciók után kellett nézniük: vagy „saját szakállukra” portyázó hadjáratokat indítanak török és tatár területek ellen,⁸⁴ vagy idegen uralkodók szolgálatába állnak. Kiemelést érdemel az a fontos körülmény, hogy a későbbiekben a német császár szolgálatában döntően éppen azok a „lisow-

kozákság mint a lengyel végek határőrsége (1569–1648). In: Magyarország védelme – Európa védelme, Eger, 2006. 300.

⁷⁷ Kovács Endre: *Magyarok és lengyelek a történelem sodrában.* Budapest, 1973. 145.

⁷⁸ Ivanics Mária.: *Hitharc vagy hadivállalkozás – A tatár segédcsapatok alkalmazásának pénzügyi terhei a tizenöt éves háborúban.* In: „Nem Búcsúzom – Emlékkönyv Benda Kálmán emlékére. Szeged, 1994. 291.

⁷⁹ Az 1590-es években a kozákok a pápa és a Német-római Császárság oldalán harcoltak a törökök ellen, 1593-ban VIII. Kelemen pápa követet küldött a kozákokhoz – L. Chomulovicsot –, aki 3000 kozákot toborzott H. Loboda vezetésével, akik Havasalföldön harcoltak a törökök ellen. 1594-ben Erich Lassota birodalmi követ 8000 dukátot ajánlott fel a kozákoknak, hogy újra szegődjenek a császár szolgálatába. 12 000 fős kozák sereg indult Moldvába, hogy ott a törökök ellen a Habsburgok érdekeit érvényre juttassa. Niederkorn, J. P.: *Die Europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaisers Rudolf II.* (1593–1606). Wien, 1993. 70–102.; Наливайко, Дмитро: *Козацька християнська республіка.* Киев, 1992. 134.

⁸⁰ Az 1618. december 1-jén (11-én) megkötött deulinói egyezményben az orosz és a lengyel delegáció 14 és fél évre fegyverszünetet kötött, melynek értelmében Oroszország kénytelen volt átengedni a *Rzeczpospolitának* a szmolenszki – Vjazma kivételével –, a csernyihovi és a novgorod-szeverszki földeket, területükön 29 stratégiai fontosságú várossal.

⁸¹ Сушинський: *Козацькі вожді України*, 165–175.; Subtelny: *Ukraine*, 115.

⁸² Aleksander Jozef Lisowski (1580–1616) kezdetben Janus Radziwill litván főúr seregében szolgált litván kismekesként, majd 1606-ban csatlakozott a III. Zsigmond elleni sikertelen felkeléshez („rokosz”), amiért „törvényen kívülivé” vált. Túlnyomórészt kozák összetételű zsoldos könnyűlovas csapataival – melyeket „*lisowczki*”-nak neveztek – harcolt a „zavaros időszak” által sújtott Oroszországban II. Ál-Dimitrij oldalán. Halála után a „*lisowczki*” vezetését Stanislaw Czaplinski, majd Valentin Rogowski vette át.

⁸³ Архив ЮЗР – *Акты о козаках (1500–1648).* Киев, 1863. 253.

⁸⁴ A 17. század elején vált jellemzővé a kozákságra – közülük is elsősorban a szicskozákokra – a zsákmányszerzésnek egy, addig a körükben nem alkalmazott válfaja: a tengeri portyázások. Egyre bátrabban támadták a török fennhatóság alatt álló fekete-tengeri kikötővárosokat. 1608-ban bevették és felégették Perekopot, egy évvel később pedig Izmail és Belgorod környékén portyáztak. *Джерела до історії України-Руси – Матеріали до історії козащини.* Львів, 1908. VIII. 93., 122. 1614-ben Trapezuntot és Szinopot vették be. Uo. 106., 142–143. 1615-ben pedig felégették Konstantinápoly part menti erődítéseit, majd hazatértek. Uo. 150.

czik⁸⁵ álltak, akik az oroszországi „zavaros időszak” és az 1616–1618. évi lengyel–orosz háború lezárulása után nem voltak hajlandók a békés életformára áttérni, és a lengyel–litván állam területén fosztogattak.⁸⁶

1618 végén II. Ferdinánd megbízottjaként Michael Adolf von Althan gróf érkezett Lengyelországba,⁸⁷ hogy megszerezze a lengyel uralkodó engedélyét kozák zsoldos csapatok toborzásához. III. Zsigmond számára valójában kapóra jött a császár kérése: egyrészt a „kozák probléma”, a kozákok lengyelországi „pacifikációja”⁸⁸ megoldódni látszott, hiszen egy részük ismét „munkához” juthatott, és önálló akcióikkal nem provokálták a szultán Lengyelország elleni támadását; másrészt a kezdődő harmincéves háborúban a Habsburg-uralkodó a lengyel király „lekötelezettjévé” válhatott ezáltal. 1619 augusztusában a császár ismét elküldte Varsóba Althan grófot⁸⁹ és személyi titkárát, Peter Fuchst, hogy hivatalosan is katonai támogatást kérjen a lázadó csehek ellen, azaz bevonják a *Rzeczpospolitá*t a háborúba. A császár követei arra figyelmeztették III. Zsigmondot, hogy a protestáns, magyar koronáért harcoló Bethlen Gábor szövetségre lépett a cseh lázadókkal, és ha az erdélyi fejedelem magyar király lenne, akkor Magyarország teljesen protestánssá válna, és a nagyszámú protestáns lengyel főúr őt akár a lengyel trónra is meghívhatná.⁹⁰ Vagyis Ferdinánd követleinek álláspontja szerint nagy volt a veszély Lengyelországra és a katolikus táborra nézve, amire az egyetlen megoldás az lehetett volna, ha a lengyelek segítséget nyújtanak a császárnak a cseh felkelők és Bethlen Gábor legyőzéséhez. Ennek ellenére Zsigmond először visszautasította a követek kérését, mert nem akart újabb háborúba bonyolódni, ezért, hogy végleg meggyőzzék a lengyel uralkodót, a követek maguk mellé állították a királynét és Ulászlót,⁹¹ akik mindketten támogatták a Habsburg-szövetséget.

A lengyel uralkodónak azért sem állt szándékában egy újabb nemzetközi konfliktusba bonyolódni, mert a Habsburgok nem voltak túl népszerűek a lengyel *szlachta* köreiből, ráadásul a *szejm* sem volt hajlandó anyagi támogatást nyújtani egy új háború megindításához.⁹² Ugyanakkor a lengyel katolikus klérus és a pánok hajlottak a császárral kötendő szövetség megkötésére, ezért mintegy kompromisszumos megoldásként III. Zsigmond engedélyt adott a birodalmi követeknek, hogy önkéntes csapatokat szervezzenek a *Rzeczpospolita* területén, és azt javasolta, hogy elsősorban a kozákok – közülük is elsősorban a

⁸⁵ Wojciech, Dembolecki: *Pamiętniki o Lissowczykach czyli Przewagi Elearów Polskich 1619–1623*. Krakow, 1859. 28.; Angyal: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*, 241.

⁸⁶ Архив ЮЗР – Акты о козаках, 253–255.

⁸⁷ *Historia Dyplomacji Polskiej*. II. 1572–1795. Warszawa, 33.

⁸⁸ *Джерела до історії України-Руси – Матеріали до історії козащини*, VIII. 53–64.

⁸⁹ *ÖstA, Haus-, Hof-, und Staatsarchiv* (HHStA), Polonica, Wien, Karton 54, an. 1622 extra ordinem, fol. 2–7v

⁹⁰ 1614-ben a lengyel-litván államon belül az elhúzódo svéd háború miatt kiéleződött a konfliktus III. Zsigmond és a litván főúri családok – Radziwillek, Sapiehák, Chodkiewiczek – között, akik komolyan mérlegelni kezdték Bethlen Gábor lengyel trónra juttatásának lehetőségét. Jóllehet a litván „ellenzék” törvénytelenül „invitálta” a *Rzeczpospolita* uralkodói székébe az erdélyi fejedelmet, valójában egy „törvényes” királyválasztás esetén Bethlen Gábor jobb kondíciókkal rendelkezett volna, mint korábban Báthori István. Gebei Sándor: *Az erdélyi fejedelmek és a lengyel királyválasztások*. Szeged, 2007. 91.

⁹¹ Zsigmondot rokoni szálak fűzték a Habsburg-házhoz, ugyanis felesége, Constance/Konstancia királyné Habsburg Ferdinánd nővére volt. Ulászló III. Zsigmond lengyel király fia, a későbbi IV. Ulászló választott lengyel király.

⁹² Баран, Олександр: *Козаки на Закарпатті в 1619-ім році*. Український Історик, 1970. No. 1. 76–77.

„*lisowczik*” – körében toborozzanak. A lengyel–litván kormányzat álláspontja szerint ezek a „szabadfoglalkozású katonák”⁹³ valójában törvényen kívül álltak, hivatalosan nem számítottak a lengyel sereg részének, így a császári sereghez való csatlakozásuk nem is értelmezhető úgy, mintha III. Zsigmond közvetlenül nyújtott volna katonai segítséget II. Ferdinándnak.⁹⁴

A kozákok első katonai akciója a harmincéves háborúban Észak-Magyarországhoz köthető,⁹⁵ ugyanis miközben a cseh felkelőkkel szövetségre lépve, Bethlen Gábor 1619-ben a Királyi Magyarország birtokba vételét követően már Bécset ostromolta, Ferdinánd hívei támadást készítettek elő Lengyelországban Magyarország ellen, amelynek vezetője Homonnai Drugeth György,⁹⁶ Ungvár kapitánya és az észak-magyarországi Zemplén megye legfőbb embere volt. Miután Althan gróf visszatért lengyelországi megbízatásáról, Bécsben találkozott Homonnaival,⁹⁷ és együtt kezdték szervezni a Bethlen elleni sereget. Maga Bethlen Gábor is értesült a „lengyel” csapatok toborzásáról, de a Rákóczi Györgyhöz intézett 1619. október 6-i levelében kifejezte azon meggyőződését, hogy „...semmiképpen mi azt el nem hihetjük hogy lengyel király vagy az republica derekas hadat adna Homonnai mellé. Hanem az hihető, hogy ha neki megengedik, ezer vagy kétezer embert maga fizetésére fogadhat, hogy azokat ne talán ide ki rablani bocsátaná...”⁹⁸ A fejedelem alábecsülte Homonnai és Althan „gyűjtőmunkáját”, mert először 4000 „kóbor” kozákok⁹⁹ fogadtak zsoldba és fegyvereztek fel a lengyel–litván állam területén, majd Homonnai tanácsára további 1000 főt állítottak a császár szolgálatába azzal az ígérettel, hogy gazdag zsákmányhoz és bőséges fizetéshez juttatják őket. 1619 októberében Homonnai a magyar határhoz vonult saját „lengyel” seregével,¹⁰⁰ ahol a Bethlen által megbízott Rákóczi György hadaival találta szemben magát.¹⁰¹ Az első jelentősebb csatára 1619. november 22-én Homonnánál került sor, ahol a kozákok vereséget mértek Rákóczira oly módon, hogy visszavonulást színlelve végül az egész erdélyi sereget megsemmisítették. Szepsi Laczkó Máté a következőképpen magyarázza Rákóczi vereségét: „Oka a had megveretésének ez lón. Először, mert ez ideiglen való győzedelmes előmenetelt inkább a magok vitéségöknek és erejöknek tulajdoníták vala az emberek, hogynem mint Isten gondviselésének ... Másodsor, mert az emberök az ellenséget megutálták vala, semminek tartják vala, azt mondják vala: De csak jőnének ki a kozákok, elég jó lovunk és drága ruhánk lenne [...] Aki ellenségét semminek véli, maga leszen

⁹³ Gebei: *Bethlen Gábor viszonya a Rzeczpospolitához*, 103.

⁹⁴ *Historia Dyplomacji Polskiej*. II. 1572–1795. Warszawa, 1982. 33.

⁹⁵ Грушевский, М. С.: *История украинского козачества*. Петербург, 1914. 95.

⁹⁶ Homonnai Drugeth György nemcsak a bécsi udvar nem hivatalos fejedelemjelöltjeként játszott fontos szerepet a Bethlen-ellenes mozgalomban, hanem mint az *Ordo Militae Christianae* keleti ágának tagjaként is kereste a kapcsolatokat III. Zsigmond lengyel királlyal egy törökellenes koalíció kiépítése céljából. Borbély Zoltán: *A Homonnai Drugeth György vezette Bethlen-ellenes mozgalom*. In: Bethlen Erdélye – Erdély Bethlene, 295–297.

⁹⁷ Gajecky, George – Baran, Alexander: *The Cossacks in the Thirty Years War*. I. Rome, 1969. 95.

⁹⁸ *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 139.

⁹⁹ Szilágyi Sándor: *I. Rákóczy György (1593–1648)*. Budapest, 1893. 67.

¹⁰⁰ Homonnai György seregének létszáma a homonnai csata során 10 ezer főre becsülhető, ugyanis a korábban toborzott „*lisowczik*” mellé csatlakoztak a Zaporozsjei Szics kosevoj atamánjának, Petro Szahajdacsnijnak a seregéből elbocsátott kozákok mintegy hatezer fős létszámban. Голобуцкий, В. А.: *Запорожское козачество*. Киев, 1957. 161.; Соловьёв, С. М.: *Малороссийское козачество до Хмельницкого*. In: *Русский Вестник*. 23. Кн. I. Москва, 1859. 183.

¹⁰¹ Szilágyi: *I. Rákóczy György*, 70–71.

semmivé...¹⁰² Vagyis a hajdúk a korábbi sikereik alapján elbizakodottá váltak, és nem vették komolyan a kozákok katonai potenciálját annak ellenére, hogy azok harcászata alapvetően ugyanazokat a vonásokat viselte magán, amelyek a hajdúkra is jellemzők voltak.

Így tehát nyitva állt a kapu Észak-Magyarország felé Homonnai és a kozákok előtt, akik november 30-án elfoglalták Kassát, ahonnan Eperjes¹⁰³ felé vonultak, de nem sikerült elfoglalni a várost. Homonnai sikertelenségének fő oka a pénzhiány volt, ugyanis nem tudta kifizetni a kozákok zsoldját, akik fellázdáltak, és megtagadták az engedelmességet,¹⁰⁴ majd december 16-án otthagyták Homonnait, és háromhavi szolgálat után visszatértek Lengyelországba.

1619-ben a kozák támadások Észak-Magyarországon nem okoztak nagyobb károkat, de nem változtattak II. Ferdinánd magyarországi pozícióján sem. Végül mégis döntő súlyú lett a háború menetében, Bethlen Gábor ugyanis november 27-én a cseh csapatokkal együtt megtámadta Bécset, de értesülvén Rákóczi György homonnai vereségéről,¹⁰⁵ felhagyott Bécs ostromával, és Pozsonyba vonult. Ezenkívül a fejedelem utasítására Rákóczi György mozgósította az otthon maradt hajdúkat „mind az két részben levő hajdú városainkból”,¹⁰⁶ azaz mind a Királyi Magyarország, mind Erdély területéről.

Ki kell azt is emelnünk, hogy III. Zsigmond eleve nem rokonszenvezett az erdélyi fejedelemmel. 1619. október 15-i, Stanislaw Zolkiewski lengyel nagyhatalomhoz intézett levelében azon aggodalmát fejezte ki, hogy ha Bethlen Gábor a szultán által támogatva meghódítja Magyarországot, onnan a törökök közvetlenül támadhatnának a lengyel–litván államra.¹⁰⁷ Az 1616 óta lengyelelles¹⁰⁸ Bethlen Gábor ugyanakkor a homonnai vereségért és Bécs „megmeneküléséért” III. Zsigmondot, illetve a *Rzeczpospolitá*t tette részben felelőssé még akkor is, ha a Homonnai György seregéhez csatlakozó kozákok nem hivatalosan és nem mint lengyel alattvalók harcoltak Bethlen hadai ellen. Az erdélyi fejedelem diplomáciai úton próbált revansot venni, és követei útján a Portánál felvetette egy lengyelelles török hadjárat tervét,¹⁰⁹ amivel mindkét fél jól járt volna, és a lengyel hadakra mért csapással II. Ferdinánd egy időre elveszítette volna a szövetségését. Az erdélyi fejedelem valójában

¹⁰² Szepsi Laczkó: *Emlékezetre való dolgok*, 130.

¹⁰³ Angyal: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*, 242.

¹⁰⁴ Wojciech: *Pamiętniki o Lissowczykach*, 9.

¹⁰⁵ „...érkezék levelünk a kassai kamorás uraktól, melyben írják, hogy az kozákokra való vigyázásra az mely bizonyos számú hadak bocsátattanak volt, azokra semmi vigyázás és gondviselés nem lévén, az kozákok Lengyel országból kiütvén előlük elállva, Homonnára alászállván [...] a többi magyar hadak penigh nagy véletlenül és mód nélkül mindgyárást házakhoz oszlottanak, szélettenek volna...” *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, 156–157.

¹⁰⁶ *Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei*, 160.

¹⁰⁷ „Most a pogány népet fővárosunkhoz olyan közelre hajszolja ide, mely nép amit erőszakkal el nem érhetett, ezen ember álnok cselszövényeivel, erőködés és költség nélkül akarja megvalósítani...” Schmidt Vilmos: *Báthory Gábor és Bethlen Gábor viszonya a lengyel koronához*. Századok, 21. évf. (1887) 1. füzet 115–116.

¹⁰⁸ Gebei Sándor egy tanulmányában azon észrevételt teszi, hogy a 2013-ban megjelent *Bethlen Gábor és Európa* című tanulmánykötetből alapvetően hiányzik az erdélyi fejedelemben egyértelműen megmutatózó és egyre erősödő lengyelelleség bemutatása. Gebei: *Bethlen Gábor és a Rzeczpospolita*. In: *Bethlen Erdélye – Erdély Bethlene*, 56.

¹⁰⁹ „...csak rendeljen Szkender pasa valami okos török embereket arra a dologra [...] és Lublinig menjenek el ..., mely dolog oly könnyen meglehet, amint akarják [...] az kozákok is inkább nem mernek alájárni a Fekete-tengerre, mi is bizvásiban láthatunk dolgainkhoz, mert az lengyel arra fog vigyázni és nem kellek hadaikat megszagatnunk.” *Török-magyarokori állam-okmánytár*. Szerk. Szilády Áron és Szilágyi István. I. köt. Pest, 1868. 241.

„nyitott kapukat döngetett”, hiszen a Portánál a lehető legalkalmasabbnak ítélték meg az időpontot egy Lengyelország elleni offenzíva megindításához: II. Ferdinánddal és a perzsákkal sikerült békés viszonyt kialakítania II. Oszmánnak, a lengyel kormányzat és a szicskozákok között korábban megkötött *rastavicai egyezmény*¹¹⁰ pedig félmegoldásai folytán kevés eredménnyel kecsegtetett: egyrészt megosztotta a kozák vezetőket és a közközárakat, másrészt az addig lengyelbarát *sztarsina* figyelmét a lehetséges orosz orientáció felé terelte. 1620 februárjában Szahajdacsnij hetman küldöttsége Moszkvába utazott, és felajánlották a Zaporozsjei Szics szolgálatait a cárnak,¹¹¹ így mialatt a kozák delegáció Moszkvában tárgyalt, a kozákok támogatását nélkülöző lengyel hadsereg az 1620. szeptember 18. – október 7. között zajlott cecorai csatában¹¹² súlyos vereséget szenvedett a szultáni hadaktól. A török sereg 1620. évi Lengyelország elleni támadása mintegy büntető hadjáratként is értelmezhető azért, hogy a lengyel kormányzat nem hivatalosan ugyan, de támogatást nyújtott a Habsburgoknak Bethlen Gábor ellen.¹¹³

Mindeközben 1620-ban II. Ferdinánd 200 ezer forintos anyagi támogatásával Homonnai Drugeth György ismét próbált kozák csapatot szervezni Lengyelországban Bethlen serege ellen.¹¹⁴ A Habsburg-uralkodó helyzete 1620 nyarára rosszabbodott, mert Bethlen Gábor ismét Bécs ellen indult, de seregének egy része Alsó-Ausztria és Morvaország területén szembekerült a kozákokkal,¹¹⁵ akik a hadviselésben és a taktikában egyenlőnek bizonyultak velük, sőt túl is szárnyalták őket. Homonnai második hadjárata jelentős magyar katonai erőket kötött le, így megosztotta a cseh felkelők seregét azoktól a szükséges intézkedésektől, amelyek a katolikus erőket voltak hivatottak megállítani, hogy el ne foglalják Prágát. Ezáltal a kozákok hozzájárultak a protestánsok vereségéhez, és kétszer is bizonyították értékes haderejüket a Habsburgok számára.

Jóllehet 1620. augusztus 25-én a besztercebányai országgyűlésen magyar királlyá választották az erdélyi fejedelmet,¹¹⁶ cseh szövetségeseinek fehérhegyi veresége¹¹⁷ mégis arra készítette Bethlent, hogy békétárgyalásokat kezdeményezzen II. Ferdinánddal, ugyanis

¹¹⁰ A kozákokkal állandósuló feszült viszonyt enyhítendő, 1619 szeptemberében Rastavicánál találkoztak egymással a szicskozákok és III. Zsigmond képviselői, és tekintettel a fenyegető török veszélyre, október 8-án egyezményt kötöttek, amelynek értelmében háromezer főre emelték a regisztrált kozákság létszámát, a zaporozsjei kozákok pedig elismerték maguk felett a lengyel uralkodó fennhatóságát. *Pisma Stanisława Zolkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popieraniem* (wydal: August Bielowski). Lwow, 1861. 330–338.; Font Márta – Varga Beáta: *Ukrajna története*. Szeged, 2006. 113–114.

¹¹¹ Сас, П. М.: *Посольство Войска Запорожского к царю Михаилу Федоровичу 1620. г.: Предвосхищение Переяслава 1654г.?* In: История русско-украинских отношений в XVII-XVIII. веках (К 350-летию Переяславкой Рады). Москва, 2006. 31–32.

¹¹² *Z Piaseczna w swiat – Diariusz Zygmunta Opackiego z lat 1606–1651*. In: Bibliotheca Iagellonica. Fontes et Studia 11. Kraków, 2001. 72.; Kolodziejczyk, Dariusz: *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century)*. A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. Leiden, 2011. 128.

¹¹³ Wisner, Henryk: *Zygmunt III. Wasa*. Warszawa, 1984. 56.

¹¹⁴ Szilágyi Sándor: *Oklevelek Bethlen Gábor MDCXIX-XXI. hadjáratai történetéhez* In: Magyar Történelmi Társulat Budapest, 1857. 199.

¹¹⁵ Wilson, Peter Hamish: *The Thirty Years War: Europe's Tragedy*. London, 2009. 301.

¹¹⁶ *Okirattár Bethlen Gábor uralkodása történetéhez*. Sajtó alá rendezte Gindely Antal. Budapest, 1890. 203–201.

¹¹⁷ A fehérhegyi csatában mintegy 3500 kozák harcolt a császár szolgálatában Stanislaw Rusinski vezetésével. Махун, С.: Казаки-наёмники в тридцатилетней войне (1618–1648). «Зеркало недели» №16, 24 – letöltés ideje: 2013. december 5.

egyedül maradt a császáriak és a Katolikus Liga csapataival szemben. A hajdúk jelentős része a nehéz időkben is kitartott a fejedelem ellen, akit teljes támogatottságukról biztosították őt: „...mi is kicsintül fogva nagyig, fejük fenn állatáig az mi Kegyelmes Urunkkal, fejelmünkkel együtt élünk, halunk és fejük fenn állatáig igaz hívek is leszünk...”¹¹⁸ – jelentették ki 1621-ben a Nánáson gyülekező szabolcsi hajdúk.¹¹⁹

Miután november 10-én Prága harc nélkül feladta magát, a birodalmi sereg a morva és sziléziai területek pacifikálására¹²⁰ indult, mely katonai vállalkozásban a kozákok is részt vettek, mintegy „szabad kezét” kapva. A „legális kozák rablás és fosztogatás” ez esetben büntetés volt a császár részéről a cseh lázadók ellen. II. Ferdinánd abban a tudatban, hogy a háború sikeresen véget ért, 1621 februárjában a kozákok kifizetéséről és elbocsátásáról rendelkezett. A császár elhamarkodottan döntött, mert miután 1621 márciusában Bethlen Gáborral megszakadtak a béketárgyalások, a háború kiújult.¹²¹

1621 végén II. Ferdinánd elküldte ugyan Varsóba követét, hogy néhány ezer kozákot fogadjanak zsoldba a császári seregbe, de a sorozás olyan hosszú időbe telt, hogy a császár és Bethlen Gábor időközben megkötötték a nikolsburgi békét,¹²² ezért a toborzás félbeszakadt. A magyarországi hadszíntéren szövetséges nélkül maradt Bethlen Gábor végül hajlott a kompromisszumos jellegű béke megkötésére, amire 1622 januárjában Nikolsburgban került sor. Ennek értelmében a német-római birodalmi hercegi titulus, valamint a hét felső-tiszai vármegye és az Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségek birtokjogáért cserében hajlandónak mutatkozott lemondani a magyar királyi címről. Ez is mutatja, hogy a kozákok milyen fontos szerepet játszottak a harmincéves háborúban. Részben ugyanis a kozák segéderők hiánya kényszerítette a birodalmi kormányzatot a megegyezésre Bethlen Gáborral.¹²³

Időközben az ukrainai kozákok jelentős része a chocimi csatában¹²⁴ harcolt III. Zsigmond lengyel király oldalán a törökök ellen,¹²⁵ és sikerült feltartóztatniuk a II. Ószmán

¹¹⁸ Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyula-Fejérvárott*. Magyar Történelmi Tár 14. (1891) 509.

¹¹⁹ Ugyanakkor ritka esetekben ugyan, de arra is akadt példa, hogy a szorongatott helyzetbe került kisebb elszigetelt hajdú-különítmények Bethlent elárulva megadták magukat az ellenségnek.

¹²⁰ Polysensky, J. V.: *The Thirty Years War*. Berkeley, 1971. 149.

¹²¹ Papp Sándor egyik tanulmányában Bethlen Gábor ismeretlen hadjárati tervét ismerteti, miszerint a fejedelem arra akarta rábeszélni a szultánt, hogy teljes seregét a Habsburgok örökös tartományain keresztül Észak-Itália ellen mozgósítsa, miközben a *Rzeczpospolita* ellen csak a krími tatárokat vesse be. Papp Sándor: *Bethlen Gábor ismeretlen hadjárati terve II. Ferdinánd és a katolikus Európa ellen*. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. Kármán Gábor – Kees Teszelszky. Budapest, 2013. 117.

¹²² Angyal: *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinándig*, 338–340.

¹²³ A cseh felkelés leverését követően a Habsburgok a harmincéves háború ún. „pfalzi” szakaszában is bevetették a kozákokat. Birodalmi sorozó ügynökök mintegy 10 ezer kozákot fogadtak zsoldért császári szolgálatba, akik Alsó-Pfalz területén harcoltak Pfalzi Frigyes és Mansfeld csapatai ellen.

¹²⁴ *История Хотинского похода Якова Собиевского*. In: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси 2. Киев, 1896. 60.; Сас, П. М.: *Політико-правові засади воєнної служби запорожців та гроцова винагорода їм за участь у Хотинській війни 1621 р.* Український Історичний Журнал, 2005. no. 6. 4–33.; Піценко, Світлана: *Участь українських козаків у Хотинській війні в джерелах та історіографії (до початку XX ст.)*. In: *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. Киев, 2009. 181–186. Magocsi, P. R.: *A History of Ukraine – The Land and Its Peoples*. Toronto, 2010.

¹²⁵ Шевчук, В. П. – Тараненко, М. Г.: *Історія української державності*. Київ, 1999. 85.

szultán által vezetett török hadakat.¹²⁶ Lengyelország megmenekült, de végül III. Zsigmond pénz hiányában képtelen volt kifizetni a kozákok zsoldját. Privilegiumaik kiszélesítését ígérve a lengyel országgyűlés végül rábeszélte a lázongó kozákokat, hogy hazájuk megvédése érdekében vegyenek részt Janusz Radziwill herceg vezetése alatt a Svédország elleni háborúban. Amikor azonban mintegy 20 ezer kozák vonult Litvániába, hogy csatlakozzanak Radziwill seregéhez, a herceg kijelentette, hogy neki mindössze 2 ezres kozák haderőre lenne szüksége. Az 1618-as deulinói békeszerződés megkötése utáni helyzethez hasonlóan több ezren váltak ismét „munkanélkülivé”, hiszen sem a lengyeleknek, sem a Habsburgoknak nem volt éppen szükségük rájuk. Ezt követően különálló kozák csapatok harcoltak a császár szolgálatában Sziléziában, Felső- és Alsó-Pfalzban,¹²⁷ majd 1622 augusztusában II. Ferdinánd szolgálatába fogadta Radziwill herceget is mint az összes kozák seregetest főparancsnokát.¹²⁸

Összegzés

A korabeli erdélyi viszonyok között a trón megszerzése és/vagy megtartása érdekében a leendő fejedelmeknek lehetőleg jó viszonyt kellett kialakítaniuk a korszak megkerülhetetlen hadinépével, a hajdúsággal.¹²⁹ Sikerült ez Bocskai Istvánnak, Báthory Gábornak,¹³⁰ majd uralkodásának második felére Bethlen Gábornak is, aki maga mellé állította csaknem a hajdúság egészét, és elsősorban rájuk támaszkodva ért el eredményeket első Habsburg-ellenes hadjárata során. Ugyanakkor a privilegizált hajdúság egy része – a fentebb felsorolt okok miatt – hosszú ideig ingadozott az erdélyi fejedelem és a Habsburg-uralkodó iránti elkötelezettség között.

A *Rzeczpospolita* kormányzata és a kozákok közötti kapcsolatot is jelentősen bonyolította az a körülmény, hogy a tárgyalt időszakban a kozákság nem volt egységes a lengyel-litván államhoz fűződő lojalitás tekintetében, körükben ugyanis a lengyel orientáció gyakran ütközött a függetlenségi, illetve az orosz-barát közeledéssel. Ezenkívül a lengyel nemesiség következetes és kitartó kozák-ellenes magatartása miatt az 1610-es években kevésbé lehetett számítani gyökeres és pozitív irányba mutató szemléletváltozásra a kozákság törekvéseinek megítélésében, ami eleve megakadályozta Bethlen Gábor és a hajdúikhoz hasonló jó viszony kialakulását Lengyelországban III. Zsigmond és a kozákság között.

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy az erdélyi fejedelem a hajdúság többségét toborzás útján, zsoldos katonaként integrálta be a seregébe, ezáltal nem került velük olyan szoros kapcsolatba, mint korábban Bocskai István, ugyanis Bethlen Gábor a hajdúkat neki mint

¹²⁶ Kolodziejczyk, Dariusz: *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th century)*. An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Leiden, 2000. 376–387.

¹²⁷ Wilson: *The Thirty Years War: Europe's Tragedy*, 339.

¹²⁸ 1623 januárjában összeült Regensburgban a Birodalmi Gyűlés, ahol a császár elrendelte, hogy Pfalzi Frigyes választófejedelmi jogát ruházzák át a bajor Miksa fejedelemre. Hogy megfékezze a protestáns választók ellenkezését, II. Ferdinánd egy 20 ezer fős kozák sereget rendelt Radziwill herceg parancsnoksága alatt a város alá, akik a császár parancsára vártak ugyan, de ez alkalommal hivatalosan nem álltak a Habsburg-uralkodó szolgálatában. 1623-ban is hozzávetőlegesen 10 ezer kozák harcolt II. Ferdinánd szolgálatában, a könnyűlovas csapataik Tilly császári tábornok hadainak fő mozgatórugójává váltak.

¹²⁹ Nyakas Miklós: *Báthory Gábor hajdúpolitikája*. In: Báthory Gábor és kora, 365.

¹³⁰ Papp Sándor: *Homonnai Drugeth Bálint, Rákóczi Zsigmond és Báthory Gábor küzdelme az Erdély feletti hatalomért 1607-ben*. Századok, 142. évf. (2008) 4. sz. 810., 845.

uralkodónak alárendelt, fizetett katonáknak tekintette.¹³¹ Vagyis mind a hajdúk, mind a kozákok zsoldos katonaként szolgálták urukat – Bethlen Gábort, illetve II. Ferdinándot –, de elkötelezettségüket tekintve a kozákok jóval kevésbé számítottak megbízhatónak, mert – szemben a hajdúkkal – idegen földön, idegen uralkodóért, idegen vallásért harcoltak, ez pedig jelentősen behatárolta katonai teljesítőképességüket.

A kozák, illetve a hajdú hadszervezet és fegyvernemi eloszlása szembetűnő hasonlóságokat mutat, a modern harcászatban való jártasság hiánya miatt a váratlan rajtaütésekre helyezték a hangsúlyt, ami a kevésbé ütőképes, irreguláris harcmód részét képezte, de egymással szemben általában hatékonynak bizonyult. A császári lovasok és gyalogosok fokozottan támaszkodtak a tűzerőre, és csapataik mozgására a nehézkesség volt jellemző. A mozgékonyág hiányát mintegy ellensúlyozandó, a jelentősebb császári hadvezérek – Wallenstein, Dampierre, Buquoi – kozák könnyűlovasokat fogadtak a császár szolgálatába, akiknek elsősorban azt a szerepet szánták, hogy semlegesítsék a hozzájuk hasonló stratégiát felvonultató hajdúkat. Valójában azonban jelentősebb eredményt nem értek el velük, mert egyrészt a könnyűfegyverzetű és a császári hadaktól eltérő harcmódot folytató kozák csapatok nem tudtak szervesen együttműködni a nehézfegyverzetű császári katonasággal,¹³² másrészt a hajdúk ellen sem tudtak tartós fölényt kialakítani. Mivel a nyíltzini ütközetek nem tartoztak a kozákok erősségei közé, jelenlétük valójában inkább pszichológiai fegyvernek számított a Habsburgok oldalán, ugyanakkor önálló akcióikkal és a gyakori parancsmegtágadásukkal több problémát is okoztak II. Ferdinándnak. Így érthető, hogy a komolyabb veszély elhárulása után a császár mindig siettetette a minél gyorsabb elbocsátásukat.

Figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy Bethlen Gábor Habsburg-ellenes első hadjáratában döntő többségében ugyanazok a hajdúk¹³³ vettek részt, akik a Bocskai-szabadságharcban is fontos szerepet vállaltak. Tekintettel azonban arra, hogy a fejedelem seregének döntő részét a hajdúkatonák tették ki, akikre a kozákokhoz hasonló, portyázó, lesvető harcmód, a váratlan rajtaütések alkalmazása volt jellemző, ilyen hadviseléssel nem lehetett átütő stratégiai eredményt elérni. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy Bethlen Gábornak sem sikerült az ellenséget nagyobb ütközetekben térdre kényszeríteni, és hadjáratai általában kompromisszumos megegyezéssel értek véget.¹³⁴ Az erdélyi fejedelmet végeredményben az 1619–1620. évi külpolitikai nehézségek – a csehiek fehérhegyvi veresége, a török szultán 1620. évi chocimi kudarca a *Rzeczpospolita* ellen és II. Ferdinánd ellentámadása¹³⁵ –

¹³¹ Nagy László: *A hajdúk Bethlen Gábor Habsburg-ellenes harcaiban*. In: Magyar Történeti Tanulmányok, 42.

¹³² Nagy László: *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*. Budapest, 1972. 173.

¹³³ A Bocskai kori hajdúkapitányok közül a következőket lehet megemlíteni, akik Bethlen mellett harcoltak: Bakó György, Bakos Gergely, Borbély Ambrus, Bornemissza János, Bucsi Benedek, Chernel György, Csatáry János, Csomaközy András, Deli Száva, Debreczeni Tamás, Egry István, Elek János, Erdélyi András, Erdélyi Itsván, Éles András, Halasi Fekete Péter, Füzy István, Folti György, Gombos András, Horváth István, Kozma Balázs, Kocsis Zsigmond, Kerekes Péter, Keresztesy Tamás, Kéry Miklós, Kovács Péter Kun István, Lator Gergely, Nagy Mátyás, Nagy György, Nagy Lukács, Nagy Pál, Nagy Balázs, Nagy Jakab, Nyáry István, Pozbay Mátyás, Puskás János, Putnoki János, Somodi György, Szőcs György, Tarjány Demeter, Török István, Tornai Mihály, Veres Márton.

¹³⁴ Sokat nyomott a latban, hogy a császár – a kétfrontos háború elkerülése érdekében – mindenképpen el akarta kerülni a fegyveres konfliktus kirobbanását a török uralkodóval, ezért is hajlott a szultán vazallusával, Bethlen Gáborral többször is a kompromisszumos megegyezésre.

¹³⁵ Papp Sándor: *Bethlen Gábor, a Magyar Királyság és a Porta (1619–1629)*. Századok, 144. évf. (2011) 4. sz. 971.

készítették a császárral való kiegyezésre, azok kimenetelében pedig a kozákok is meghatározó szerepet játszottak.¹³⁶

Már Rác István¹³⁷ is hangsúlyozta, hogy a magyarországi hajdúkat nem lehet azonosítani más európai deklasszált elemekből összeverődött zsoldosokkal, mivel számukra nem volt mindegy, hol és miért harcoltak. Ugyanakkor az ukrajnai kozákság a letelepedett életforma helyett, a megélhetés érdekében az Oszmán Birodalom elleni zsákmányszerző hadjáratok mellett szívesen választotta azt a lehetőséget, hogy idegen uralkodók szolgálatába szegődött zsoldos katonaként. Így a kozákok, akik Ukrajnában az ortodox hit védelmében az ukrán nép élharcosaiként léptek fel a lengyel–litván kormányzat polonizációs és katolizációs törekvéseivel szemben, a harmincéves háborúban a Habsburgok oldalán zsoldosként nem a hazájukért és nem a hitükért harcoltak, hanem a katolikusok oldalán a protestánsok ellen.

BEÁTA VARGA

Hajduk against Cossacks during Gábor Bethlen's first anti-Habsburg campaign

To compensate for the lack of mobility of the imperial army during the Thirty Years War, imperial generals hired Cossack light horsemen, who were tasked with neutralizing the Hajduk, who employed similar tactics. But the Cossacks proved to be less effective because – as opposed to the Hajduk – they were fighting on foreign land, for a foreign ruler and a foreign religion, which substantially limited their military performance and reliability. As waging open battles were not among their strengths, the presence of the Cossacks on the Habsburg side was actually more important psychologically, but with their independent operations and frequent disobedience to orders they caused a lot of trouble to Ferdinand II. Primarily this is what explains why the emperor was quick to urge their dissolution once serious danger was over.

But it must be noted that ultimately it was the foreign conflicts of 1619–1920, the defeat of the Bohemians at White Mountain, the Sultan's fiasco against the Rzeczpospolita at Chocim in 1620 and the counterattack of Ferdinand II, that forced the Transylvanian prince to a compromise. In all these events the Cossacks played a decisive role. After the pacification of the Bohemian and Moravian territories, the Cossacks became an uncomfortable burden for the Emperor, so they were quickly dismissed. This way, ultimately it was the absence of the Cossack auxiliary troops that forced the imperial government to sign the Treaty of Nikolsburg with Gábor Bethlen.

¹³⁶ Шевчук, В. П. – Тараненко, М. Г.: *Історія української державності*. Київ, 1999. 85.

¹³⁷ Rác: *A hajdúk a XVII. században*, 41.